



DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.24.2.85-110>

Andrej Preložnik

Medicus invidiae: Petovionska *fascina* in njihova raba

Medicus invidiae, »zdravilec zavisti« iz naslova je besedna zveza, ki jo zapiše Plinij starejši v znanem odlomku, ki govori o apotropejski moči božanstva Fascinusa, ki v obliki obeska ščiti pred zavistjo tako otroke kot triumfatorje (*Naravoslovje* 28.7). Že samo ta primer kaže, kako priljubljena, raznolika in vsesplošna je bila med Rimljani raba podobe falusa v varovalne namene.

Arheološke najdbe potrjujejo ta vtis. Predvsem obeski-amuleti, namenjeni osebni rabi, so pogosta najdba.¹ Podobno obrambno vlogo so imele tudi falere in različni drugi deli konjske opreme, okrašeni s falusi – ščitili so konja (in posredno jezdeca). V obliki obeskov ali itifaličnih kipcev so varovali bivališča ali delavnice. Spet druge upodobitve falusov so nastopale – samostojno ali znotraj večje kompozicije – na javnih mestih kot okras javnih stavb ali podob.

Namen tega prispevka je podati pregled apotropejskih pojav falusa na območju Petovione, rimskodobnega Ptuja. Veliko, bogato in svetovljansko mesto nam tudi na tem področju postreže s pestrim naborom najdb. Moj cilj ni detajlna analiza posameznih predmetov. Ugotoviti želim, ali se iz najdiščnih kontekstov da kaj sklepati o njihovih lastnikih/uporabnikih, namembnosti in specifični dejavnosti, povezani z njimi.

Ptujske najdbe s falusi so bile že večkrat opažene in objavljane. Več predmetov je omenil v svojem vodniku že Mihovil Abramič. Njihov seznam je ob priliki novo odkritih najdb iz petdesetih let sestavil in komentiral Rudolf Bratanič.² Od takrat se je njihovo število še povečalo, predvsem z objavami starih najdb iz graškega Joanneuma, a tudi s pomembnimi unikatnimi odkritji z izkopavanj v zadnjih petdesetih letih.

1 Dasen »Les amulettes d'enfants«, »Probaskania«; Whitmore, »Fascinating Fascina«, »Phallic Magic«; Vass »Is that not Charming?«; Kovač in Koščević, *Falusom protiv uroka*; Alvar Nuño, »From domestic«; Спасић-Ђурић »Фалички мотиви«.

2 Bratanič, »Nove najdbe«.

AMULET PROTI ZLONOSNEMU OČESU

Najdišče: Zgornja Hajdina, grobišče 1893. Material: zlato. Mere: premer 1,7 cm. Hramba: UMJ 7637. Objava: *Katalog Archäologiemuseum*, 120/669.

Pregled začenjam z zelo izpovednim predmetom, okrogla ploščico iz zlate pločevine je okrašeno z iztolčenim reliefom (slika 1). Na zgornjem robu ima dve predrtini, v kateri je vpeta iz žice izdelana zanka. V središču je prikazano oko, ki ga v krožno obdajajo in »napadajo« različni liki. Prepoznavni so strela, kuščar, zvezda, slon, škorpion (?), krilati falus, pes, lev, kača ter ptica (?).



Slika 1: Amulet proti zlonosnemu očesu (fotografija: Universal Museum Joanneum).

Motiv predstavlja nazoren napad na (hudobno) oko, predmet torej sodi med *praebia* (Varon, *LL* 7.107) – odvrčalne amulete proti negativnim energijam, ki »sevajo« iz očesa in čustvom, ki te sile generirajo: zavisti, zlobi, sovraštvu ali ljubosumju.

Taki prizori³ so poznani tudi s kamnitih reliefov, mozaikov, oljenk in gem, najbolj pogosti pa so prav na zlatih amuletih, ki so pritegnili pozornost zbirateljev in raziskovalcev že v 19. stoletju. Ti najzgodnejši primerki, ki so se preko zasebnih zbirk znašli v velikih svetovnih muzejih (Pariz, London, Dunaj, Vatikan, Firence) so bili pogosto brez vseh najdiščnih podatkov. Nove (pogosto detektorske) najdbe nam prinašajo vsaj lokacije, a večinoma še vedno brez konteksta.⁴

3 Temeljni pregled še vedno Engemann, »Zur Verbreitung«, 25–30.

4 Popisi: Jahn, »Über den Aberglauben«; Elworthy, *Evil eye*, 127–131; Seligmann, *Der böse Blick*, 151–152; Chinelli, »Gegen den Bösen Blick«, tab. 2.; Parker, »A Marble Relief«, 7–8, tab. 1.

Danes poznamo že okoli 20 takšnih predmetov. Velika večina je podobnih: okrogla zlata pločevina z iztolčenim motivom, vendar so razlike v izvedbi tolikšne, da lahko govorimo o različnih izdelovalcih. Razlikujejo se tudi po načinu pripenjanja: večinoma imajo zanko na vrhu, nekateri na hrbtu, le posamezni pa kako drugače. Tudi prikazani liki niso vedno identični. Ob različnih nevarnih živalih (lev, slon, kača, kuščar, škorpion, ptica...) in orožju (bodalo, trizob, strela, lok...), je običajno tudi falus, ki s krili dobiva animalično naravo.

Zdi se, da so bili tovrstni amuleti cenjeni in predelovani, vsaj v en primerku se je nosil več stoletij po nastanku.⁵ Napadeno oko ostane priljubljen motiv amuletov tudi v pozni antiki, kjer pa poznamo le bronaste primerke.⁶ Nabor likov se takrat zoži, med opuščenimi je – pričakovano – tudi falus.

Iz različnih razlogov so do zdaj bili bolj znani in v študijah upoštevani le zahodnoevropski primerki, a jih enako pogosto najdemo tudi na Balkanu. Ker je motiv v drugih medijih znan tudi z bližnjega vzhoda in severne Afrike, smemo pričakovati tovrstne amulete tudi tam.

Hajdinski primerek je bil najden ob izkopavanju nekropole, a o okoliščinah zaenkrat ne vemo nič natančnejšega. Od ostalih primerkov sta dva iz datiranih grobov – iz konca 1. oziroma sredine 2. stoletja, k tema lahko pogojno priključimo še enega, ki izhaja iz Herkulaneja in torej sodi v čas pred izbruhom ognjenika.⁷

Grob iz Rima je razen amuleta vseboval še dva obeska, par uhanov in prstan, vse izdelano iz zlata.⁸ Gre torej za osebne pridatke, namenjene ženski/dekllici iz višjega sloja. Zlato pa v tem grobu in na splošno pri tovrstnih amuletih ne kaže le na dodatno vrednost in dragocenost, temveč tudi na varovalno moč tega materiala, za katerega Plinij pravi, da odvrča uroke uperjene proti ranjencem in otrokom (*Naravoslovje* 33.25).

ZLATI OBESEK

Najdišče: Ptuj, bolnišnica 1990, grob SG 6. Material: zlato. Mere: dolžina 2 cm, premer 2,95 cm. Hramba: ZVKDS. Objava: Gojkovič in Žižek, *Rimski vsakdan*, 104/76; Tušek, »Arheološka zaščitna izkopavanja«, 67.

Preprosti polnoplastični bronasti obeski v obliki falusa so ena od najpogostejših vrst amuletov na sploh. Številne grobne najdbe potrjujejo, da gre prvenstveno (a ne izključno) za otroške amulete. Bistveno redkejšje od bronastih falčnih obeskov pa so seveda njihove izvedbe v zlato.

5 Rusovce: Schmidtová in Ruttikay, »Das langobardische Gräberfeld«, 392, sl. 12.

6 Npr. Engemann, »Zur Verbreitung«, sl. 1, 6.

7 Massa Maritima: Chinelli, »Gegen den Bösen Blick«, 92; Rim, Stazione di Tor Sapienza: Musco, *Luoghi e paesaggi*, 185.

8 Musco, *Luoghi e paesaggi*, 185–186, sl. 36.

Tudi ptujski miniaturni zlat obesek, ki visi na obročku iz valovite žice, je bil odkrit v otroškem grobu, in sicer kot edini pridatek (slika 2). Za ta minuci-ozni izdelek ne poznamo neposredne primerjave, zaradi uporabe granuliranja pa se zdi dobra analogija že v 19. stoletju najden obesek iz Amiensa.⁹ Ta je nataknen na zlat žičnat obroček skupaj s stekleno, reliefno odtisnjeno ploščico, ki je datirana v 4. stoletje. Po doslej podanih domnevah je ptujski nekoliko starejši, iz 3. stoletja.



Slika 2: Zlati obesek (fotografija: arhiv ZVKDS CPA).

Je šlo pri tovrstnih amuletih za obeske, o kakršnih govori Varon, ko ome-nja *res turpicula* – očitno figure falusov – ki se obešajo dečkom okoli vratu z namenom priklicati dobro srečo (*LL 7.97: scaevola*)? Pri bronastih in pri amienškem ne govori nič proti temu, za ptujski primerek pa ni jasno, kako se je nosil. Žičnat obroček bi lahko predstavljal, kot bomo videli v nadaljevanju, tudi zapestnico. Ob tem velja omeniti, da so običajno obliko zlatih otroških amuletov predstavljali tudi drobni prstani s shematizirano prikazanim falu-som; mesto nošnje torej ne vpliva na uporabnost predmeta.

9 https://www.europeana.eu/en/item/2020708/society_albums_primeval_antiquities_pa79_6. Danes v british Museum v Londonu.

ZAPESTNICA Z MINIATURNIM DVOJNI FALUSOM IN JANTARNIM FALUSOM

Najdišče: Ptuj, brez konteksta. Material: bron, jantar. Mere: dolžina 1,5 cm premer žice 5 cm. Hramba: PMPO R 958. Objava: Abramić, *Poetovio*, 127; Mikl Curk, *Poetovio*, 21/958, T. 29: 2.

Še en miniaturni obesek v obliki falusa je bil odkrit na Ptuj, tudi tokrat na obročku iz valovite žice (slika 3). Obesek je droben in zelo stiliziran, le zaradi večjih in bolje izdelanih analogij lahko sklepamo, da gre za dvojni falus. Prvotne objave omenjajo razen tega na žici še jantarni obesek, prav tako v obliki falusa, ki pa ga med muzejskim gradivom danes ni mogoče identificirati.



Slika 3: Zapestnica z miniaturnim dvojni falusom (fotografija: arhiv PMPO).

Žica je primerljiva s tisto pri prejšnjem obesku, za obesek sam pa najdemo najbližjo primerjavo v Aquileji. Tam gre za kvalitetnejši izdelek iz zlata, a, zanimivo, prav tako v kombinaciji z jantarnim falusom.¹⁰

Za ptujski primer, ki je sicer brez vseh najdiščnih podatkov, lahko zato sklepamo, da je imel podobno apotropijsko funkcijo kot ostali drobni falusi – da je bil torej amulet, namenjen osebni rabi, najverjetneje zaščiti otroka.

¹⁰ <https://artefacts.mom.fr/result.php?id=AMP-4011>

JANTARNI FALUS

Najdišče: Spodnja Hajdina, grobišče 1893. Material: jantar. Mere: 4,7x1,6x1,3 cm. Hramba: UMJ-3850. Objava: neobjavljeno.

Veliko gradiva iz rimskodobnih grobov iz okolice Hajdine, ki so jih intenzivno izkopavali konec 19. stoletja, hrani graški Joanneum. Med njimi je tudi stiliziran, ploščat, v sredini predrt jantarni falus (slika 4). Za razliko od bronastih falusov, pri katerih sta skrotum in glans uda poudarjeno kroglasti, je ta tip jantarnih falusov bistveno drugače oblikovan. Izdelki so – verjetno zaradi krhkosti materiala in oblike, v kateri se surov jantar pojavlja – kompaktni, posamezni deli pa le nakazani. Glava je konične oblike in skoraj tako velika kot ostanek uda. Običajno ima gumbast zaključek, ki je pri hajdinskem odkrušen.



Slika 4: Jantarni falus (fotografija: Universal Museum Joanneum).

Podobne faluse najdemo med gradivom od Aquileje do Donave in vzdolž Jadrana.¹¹ Aquileia velja zaradi tesnih gospodarskih povezav in podobnosti med gradivom za izvorno območje jantarnih predmetov, najdenih vzdolž jantarne ceste, čemur lahko pritrdimo tudi v primeru tega obeska.

Običajno so del večjih apotropejskih setov, t. i. *crepundia*, ki jih sestavljajo amuleti, jagode, zvončki in drugi neobičajni predmeti, ki so jih, nanizane na vrstico ali trak, nosili otroci. Njihova sestava, poreklo in material so lahko zelo

11 Prim. npr. Calvi, *Ambre romane*, 110 (tip B), T. 79: 1a; Galletti, »Locum in deliciis«, 138–139, sl. 2; Pichlerova, *Gerulata*, 38/4, T. VII: 1.

heterogeni, po drugi strani pa poznamo tudi sete, v katerih prevladujejo ali so celo izključno jantarni obeski različnih oblik.

Tudi za jantar poznamo eksplicitne citate, ki govorijo o njegovi blagodejnosti za otroke, kadar je v obliki amuleta pritrjen na telo (Plinij, *Naravoslovje* 37.12).

Za hajdinski primerek ne poznamo konteksta in datacije, podobni obeski pa se običajno najdejo v otroških grobovih iz 1. ali 2. stoletja.

JANTARNA OBESKA

Najdišče: Zgornja Hajdina, grob 785. Material: jantar. Mere: dolžina 1,5 (e), 1,6 cm (f). Hramba: UMJ-3615e,f. Objava: Istenič, *Poetovio*, 256–257, T. 177: 6–7, sl. 67.

Jantarni predmeti iz groba 785 na Zgornji Hajdini so najlepši primer t. i. *crepundia* z območja Petovione. Sestavlja ga sedem kosov: en obesek kroglaste oblike (mošnja?), dva obeska v obliki čelade, en v obliki groteskne glave, en v obliki stilizirane žuželke (čebele ali škržata?) ali močno stiliziranega falusa, ter en, ki nakazuje značilno silhueto moškega osramja, vendar z odbitim falusom. Ob tem je ohranjen še en falus, ki pa ne glede na samo delno ohranjenost in ustrezno formo ne more biti manjkajoči del. Verjetno gre torej za del še enega, podobnega obeska (slika 5).



Slika 5: Jantarna obeska (fotografija: Universal Museum Joanneum).

Obeski, ki kažejo povešen falus od spredaj se datirajo v zgodnejši čas kot tisti, k prikazujejo erigiran falus.¹² Pogosto so izdelani iz kosti, redkeje (in verjetno kasneje) iz jantarja.¹³

12 Deschler-Erb in Božič, »A Late Republican Bone Pendant«,

13 Aquileia: Calvi, *Ambre romane*, T. 79: 1c; Brives, »Une inhumation«, sl. 2: 11–13; Viminacium: Спасић-Ђурић, »Фалички мотиви«, t. 2: 2,3.

Grob 785 je bil skeletni pokop v leseni, s svincem obloženi krsti. V njem je bila pokopan otrok, po Ferku deklica, ki je imela na prsih »ogrlico« iz jantarja. Podobne sete najdemo tudi v Italiji, Franciji ali na dalmatinski obali.¹⁴

Grob je datiran v 2. stoletje.

FAJANSNI OBESEK

Najdišče: Zgornja Hajdina 1893, grob 742. Material: fajansa. Mere: v. 1,6 cm. Hramba: UMJ-2543. Objava: Istenič, *Poetovio*, 240, T. 166: 1-2.

Skupaj z narebrenimi jagodami (devetimi belimi steklenimi, dvema zeleno-modrima »melonastima« fajansnima) sta bila v grobu 742 hajdinske nekropole odkrita tudi dva fajansna obeska (slika 6). Oba sta precej obrabljena in korodirana, a vsaj eden predstavlja osramje s povešenim falusom, medtem ko bi drugi lahko prikazoval isti motiv ali pa v pest stisnjene prste – *manu fica*. Primerjave zanju najdemo v pred leti odkritem depoju amuletov iz Pompejev, predvsem pa v vzhodnem Sredozemlju in v Črnomorju.¹⁵ Primerek s falusom iz Petovione je trenutno najbolj severozahodna najdba tega tipa. Tudi sicer so fajansni amuleti različnih oblik eksotična dobrina, ki le redko zaide v srednjo Evropo. Tradicionalno se jih povezuje z Egiptom, zaradi razširjenosti pa ni izključeno, da so jih izdelovale tudi delavnice na severnih obalah Črnega morja.

Grob s hajdinske nekropole je na podlagi oljenke datiran v flavijski čas - začetek 2. stoletja. Skoraj identičen niz je bil najden tudi v Zadru v grobu iz druge tretjine 2. stoletja.¹⁶



Slika 6: Fajansna obeska (fotografija: Universal Museum Joanneum).

14 Npr. Aquileia: Calvi, *Ambre romane*, XVII, fig. 13; Solin: Mardešič, »Jantar«, 179, 187/36–44; Poitiers-Dunes: Brives, »Une inhumation«.

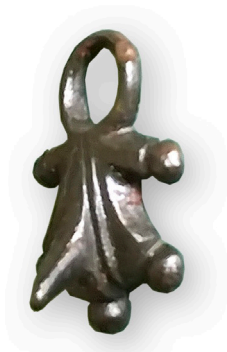
15 <http://pompeiiisites.org/en/press-releases/the-luck-and-the-protection-against-the-bad-fate-in-the-jewelry-of-regio-v/>; Whitmore, »Egyptian faience«.

16 Zadar-TC Relja 1989, grob 206: Eterović Borzić in Štefanac, *Antičko staklo*, 316/1016.

OBESSEK S KONJSKE OPRAVE

Najdišče: Ptuj, Panorama 1913. Material: bron. Mere: 3,5 cm. Hramba: PMPO R 8188. Objava: Abramič, »Archäologische Funde«, 119, sl. 103; Gojkovič in Žižek, *Rimski vsakdan* 117/113e.

Falusi so priljubljen dekorativni in apotropejski element na rimskodobni konjski opremi. Kot del le-te je interpretiran tudi obesek, najden na Panorami že pred sto leti (slika 7). Predstavlja stiliziran falus s skrotumom, njegova posebnost pa sta dodatna falusa tik pod zanko, ter kroglasti izrastki ob spodnjem robu. Poznan je le en primerljiv obesek, a zato praktično identičen. Najden je bil v Burnumu (Ivoševci) v Dalmaciji, na območju rimskega legijskega tabora iz 1. stoletja.¹⁷ Podobno datacijo lahko zato domnevamo tudi za ptujski primerek.



Slika 7: Obesek s konjske oprave (fotografija: Andrej Preložnik).

OBESSEK Z DVOJNIM FALUSOM

Najdišče: Ptuj, brez konteksta. Material: bron. Mere: 5 x 2,1 cm. Hramba: PMPO R 976. Objava: Mikl Curk, *Poetovio*, 22/978 (z napačno inv. št).

Ptujski muzej hrani tudi dokaj velik bronast obesek v obliki dvojnega falusa (slika 8). Pod danes odlomljeno zanko dva kroglasta testisa. S simetrično obliko in uravnoveženostjo daje vtis, da je prosto visel. Te oblike falusnih priveskov ne zasledimo v grobnih kontekstih. To, velikost zanke in celotnega predmeta govori v prid tega, da ne gre za osebni amulet/okras, temveč za

¹⁷ Zaninovič, »Privjesci«, 287–288, sl. 11.

obesek, ki je prosto visel in “gledal” v dve smeri. Morda ga bi lahko v skladu s Plinijevo omembo fascinum obešenega na/pod triumfalni voz, povezovali z varovanjem vozov za prevoz tovora in ljudi?

Tovrstne dvojne obeske srečujemo predvsem v Podravju in Podonavju (Carnuntum, Aquincum, Sirmium?)¹⁸



Slika 8: Obesek z dvojnimi falusom (fotografija: Andrej Preložnik).

KRILATI OBESEK

Najdišče: Zgornji Breg pri Ptuju 1951, slučajna najdba ob rimski cesti. Material: bron. Mere: 5,8 cm. Hramba: PMPO R 10296. Objava: Bratanič, »Nove najdbe«, 365-366, sl. 4.

Falusi so v rimski ikonografiji pogosto prikazani z živalskimi pritklinami – predvsem krili in tacami. Na ta način se njihova moč še potencira, saj dobijo še animalične moči. Zaradi zanke je jasno, da so bili obešeni in da so prosto viseli in bili gibljivi. To je jasno predvsem pri tistih primerkih, ki imajo na verižicah še dodatno obešene zvonce, ki so z zvenenjem dodatno odvrčali negativne sile. Za tovrstne kipce se je uveljavil izraz *tintinabuli*, ki pa se zdaj uporablja za praktično vse polnoplastične animalične faluse.

¹⁸ Gotterbilder, 421/997, 998; Falusom protiv uroka, 51/85–89; Voss, »Is that not Charming«, 85, sl. 7: 8; 9: 8.

Tudi primerek, najden na Bregu pri Ptuju, je kvalitetno delo, z lepo izdelanimi krili in levjimi tacami (slika 9). Dinamična kompozicija prikazuje falus, ki se z levo zadnjo tacco praska po telesu. Tudi sam falus ima lasten falus. Ni jasno, ali je danes odlomljen rep bil realistično živalski, ali pa je tudi ta bil oblikovan kot dodaten falus. Primerljive kose najdemo med najdbami iz območja Pompejev.¹⁹

Ptujski kos je bil najden ob rimski cesti,²⁰ kar bi morda lahko govorilo v prid obeska na vozu, lahko pa gre za del opreme hiše ali lokala ob njej. Za nobenega od znanih tintinabulov ni mogoče nedvoumno reči, da je bil najden v takšnem okolju, lahko pa si pomagamo z gemo, ki prikazuje kupide v delavnici vencev.²¹



Slika 9: *Krilati obesek (fotografija: Andrej Preložnik).*

PEČATNA ŠKATLICA Z APLICIRANIM FALUSOM

Najdišče: Ptuj, brez konteksta. Material: bron, emajl. Mere: dolžina 3,3 cm. Hramba: PMPO R 974. Objava: Mikl Curk, *Poetovio*, 22/974, T. 23: 20; Gojkovič in Žižek, *Rimski vsakdan*, 91/12.

Pečatne škatlice se velikokrat povezujejo s pismenostjo in dopisovanjem, a so lahko varovale tudi pečat, s katerim je bilo označeno in zapečateno določeno blago. Večinoma so okrašene z geometrijskimi motivi, veliko skupino

19 npr: https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-1257

20 Bratanič, »Nove najdbe«, 365, 372, skica 1.

21 Brandt, *Antike Gemmen* 150, 130, T. 301: 3088.

pa predstavljajo tudi take, ki imajo na pokrovčku pritrjeno reliefno apliko. Te lahko upodabljajo različne živali, njihov najbolj pogost motiv pa je prav stiliziran falus. V tem primeru je namen falusa verjetno odvrčanje zavisti, ki bi se lahko prebudila ob vsebini dokumenta oziroma pisma in bi posledično lahko kvarila zapečateno bogastvo. Ne glede na predmet, na katerem je bila škatlica, je imel uporabnik še dodaten razlog, da varuje pečat – ker je šlo za osebni podpis, ki predstavlja lastnika, je negativna energija, usmerjena na pečat, na ta način posredno ogrožala tudi njegovega lastnika.

Ptujski primerek (slika 10) je stara najdba brez znanega konteksta. Kar je presenetljivo, je njena oblika. Pečatne škatlice s falusom so zelo pogoste v severozahodnem delu imperija (zahodna Evropa), kjer se pojavljajo v različnih variantah, katerih priljubljenost pa proti vzhodu upada. Najobičajnejša oblika so škatlice v obliki lista oziroma kaplje.²² Okrogle so redkeje, take z nazobčanim noskom pa so zaenkrat poznane le tri: iz angleškega Brougha, nizozemskega Zwammerdama ter s Ptuja.²³ Očitno gre za izdelke iste delavnice, ki jo verjetno moramo iskati na eni ali drugi strani Rokavskega preliva. Od tam je en primerjek prišel do Ptuja. Pretirano je v tem videti dokaz za neposredne stike obeh prostorov, vsekakor pa gre za zanimivo paralelo.

Ker ne poznamo konteksta, ptujske škatlice ni mogoče datirati drugače, kot po primerjavah. Pečatne škatlice s falusom se najdejo v kontekstih od prvega do tretjega stoletja, okrogle z aplikami v prvo in prvo polovico drugega stoletja.²⁴



Slika 10: Pečatna škatlica z apliciranim falusom (fotografija: Andrej Preložnik).

22 Furger, Wartmann in Riha, *Siegelkapseln*, 54–55, 59. prim. tudi <http://artefacts.mom.fr/result.php?id=BTS-4035>.

23 Brough: <https://collections.ashmolean.org/object/320368>; Zwammerdam: Furger, Wartmann in Riha, *Siegelkapseln*, 71, sl. 46: 5.

24 Furger, Wartmann in Riha, *Siegelkapseln*, 53.

BRONASTA HERMA

Najdišče: Spodnja Hajdina 1905, brez konteksta. Material: bron. Mere: dolžina 12,7 cm. Hramba: PMPO R 932; Objava: Abramić, *Poetovio* 127-128, sl. 89; Mikl Curk, *Poetovio*, 21/932; Breščak, *Antično bronasto posodje*, 59/156, T. 16: 156.

Drugi bronasti predmet iz zbirk ptujskega muzeja, na katerem je prikazan falus, je mala odlita plastika, ki prikazuje hermo, saj ima jasno prepoznavne vse njene značilne dele: glavo, nastavke rok in moško spolovilo (slika 11).



Slika 11: *Bronasta herma* (po: Abramić, *Poetovio*).

Čeprav je bila miniaturna herma večkrat interpretirana kot ročaj posode, ima ustreznejše primerjave v dveh drugih skupinah predmetov. M. Feugère jo primerja s stebriči ogrodja lanterne,²⁵ lahko pa bi šlo tudi za apliko iz okrasnega niza, kakršni so tisti iz Augusta.²⁶ Odlomljen spodnji zaključek bi verjetno pojasnil njeno namembnost. Tudi na tem predmetu je prikaz spolovila verjetno mišljen vsaj deloma tudi kot apotropijsko sredstvo. Če gre za del lanterne,

25 Feugère (M.), * Lantern type IIF (amounts figured) (Artefacts : LTN-4001) <http://artefacts.mom.fr/result.php?id=LTN-4001>.

26 Kaufmann-Heinimann, Augst, 116/177d, T. 114/177d.

ga lahko razumemo kot obrambo pred nevarnostjo, ki na uporabnika preži v temi. Friz aplik iz Augsta je, po drugi strani, tolmačen kot okras na vratih, ki so kot prostor prehoda seveda še posebej izpostavljena škodljivim vplivom. Velja omeniti, da so lahko imele tudi skrinjice zaklepe v obliki herm, katerih vlogo lahko primerjamo z vlogo falusov na pečatnih škatlicah.²⁷ In nenazadnje, tudi nekateri amuleti imajo obliko herme.²⁸

KAMNITA HERMA

Najdišče: Ptuj, brez konteksta. Material: marmor. Mere: ohr. v. 44 cm, š. 17 cm, g. 12 cm. Hramba: PMPO RL 87. Objava: Hoffiler in Saria, *AIJ*, 87/338; Harl, Ubi Erat Lupa, 9385.



Slika 12: Kamnita herma (fotografija: Boris Farič, arhiv PMPO).

²⁷ <https://www.forumancientcoins.com/numiswiki/view.asp?key=Roman%20Chest%20Locks>

²⁸ Npr. Corti »Il fascinum«, sl. 2: 2.

Na Ptuju je bilo najdenih tudi več kamnitih spomenikov, na katerih je falus eden ključnih elementov. Od manjše marmorne itifalične herme (slika 12) je ohranjen steber z bazo in začetkom vratu. Primitivno prikazan falus je erigiran, nad falusom je napis FELIX TERMINUS. Glava je na žalost odbita, a sta na vrhu stebra prikazana dva zavojka, ki verjetno predstavljata kodre, kot jih lahko vidimo na nekaterih drugih hermah, denimo na hermi mladega Dioniza ali Apolona iz Akvileje.²⁹

Terminus je abstrakten pojem, varuh meje. V tem primeru je utelešen v hermi, kjer s poudarjenim falusom (kar ga loči od klasičnih herm, na katerih je falus ponavadi prikazan z osramjem in viseč) očitno odvrča zlo in poudarja življenjsko energijo.

Ob kamnitih itifaličnih spomenikih velja spomniti na Plinijevo omembo (*Naravoslovje* 19.4), da se po posestvih, parkih in forumih postavljajo podobe satirov kot zaščita proti urokom.

VOTIVNA PLOŠČA PRIAP-TERMINUS

Najdišče: Ptuj-Panorama, slučajna najdba 1953. Material: pohorski marmor. Mere: ohr. v. 25,5 cm, š. 19, gl. 5,5 cm; PMPO RL 665. Objava: Bratanič, »Nove najdbe« 364-366, sl. 3; Harl, *Ubi Erat Lupa*, 9387.

Terminus je lahko personificiran v obliki Priapa, ki s poudarjenim falusom predstavlja rodovitnost a hkrati preganja slabonamerneže (tatove). O tem zlitju priča tudi votivni relief s Panorame (slika 13), ki ima med in ob nogah vklesan napis T(erminus) FEL(ix), ostali atributi - desnici drži košarica s sadjem v desnici, plašč, v katerem nosi sadeže, ter seveda poudarjeno spolovilo - pa so značilni za Priapa. Dokaj kvalitetna upodobitev v polprofilu ima dobre paralele v votivih iz širše regije.³⁰ Še posebej zanimiv je relief iz Aquileje, kjer je kot tarča, proti kateri je uperjen falus, dodano še oko, zmago nad le-tem pa podkrepljuje še palmova veja.³¹ To pomeni, da je Priapov falus razen plodnosti utelešal tudi apotropejsko moč.

²⁹ Harl, *Ubi Erat Lupa*, 17381.

³⁰ Npr. Harl, *Ubi Erat Lupa*, 17230 (Aquileia), 20812 (Koper), 9826 (Aquincum).

³¹ F. und O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, 13953



Slika 13: Votivna plošča Priap-Terminus (fotografija: Boris Farič, arhiv PMPO).

VOTIVNA PLOŠČA PRIAP

Najdišče: Ptuj-Panorama, slučajna najdba 1953. Material: marmor. Mere: ohr. v. 17cm, š. 23 cm, g. 7 cm. Hramba: PMPO RL 664. Objava: Bratanič, »Nove najdbe« 364-365, sl. 2; ; Harl, *Ubi Erat Lupa*, 9386.

Druga kamnita plošča s Panorame je dokaj naivno oblikovani relief, ki prikazuje Prijapa od spredaj (slika 14). Čeprav je ohranjena le polovica kamna, se vidi, da je imel ogrnjen plašč. Falus je pokončen. Primerljive reliefe poznamo iz Aquileie in Concordie.³²

Ker sta bila oba votivna reliefa Priapa najdena skupaj, je že Bratanič domneval, da je na severovzhodnem delu Panorame obstajalo svetišče.³³ Lahko gre seveda tudi za preprosto kapelico ob križišču ali meji posestva ali mestnega središča. Čeprav plošči nista veliki, sta polomljeni, kar bi lahko pomenilo tudi nasilno uničenje tega posvečenega mesta in njegovih kulturnih podob.

³² Npr. F. und O. Harl, *Ubi Erat Lupa*, 17626, 29286,

³³ Bratanič, »Nove najdbe«, 365.



Slika 14: Votivna plošča Priap (fotografija: Boris Farič, arhiv PMPO).

ITIFALIČNI KIPEC

Najdišče: Ptuj, Rabelčja vas, Bolnišnica 1989-1990. Material: keramika. Mere: 11 x 5,5 cm. Hramba: ZVKDS 89PB039/1. Objava: Vomer Gojkovič, »Življenje«, 83, 85, T. 1:1; Gojkovič in Žižek, *Rimski vsakdan*, 126/136; Tušek, »Arheološka zaščitna izkopavanja«, 69-70.

Ob izkopavanjih obrtniškega kompleksa v Rabelčji vasi je bil odkrit nenavaden keramični kipec (slika 15). Na žalost je precej poškodovan, zato ga je težko tolmačiti. Predstavlja groteskno, verjetno deformirano človeško figuro z ekspresivnim izrazom na obrazu, poudarjenimi rebri na shiranem prsnem košu, nogami, zavihanimi za vrat, rokami, ki grabijo zadnjico in proporcionalno prevelikim (danes odlomljenim) falusom. Da bi šlo za Priapa, ni mogoče, saj temu ne ustrezajo ne splošen izgled, ne odsotnost drugih atributov (predpasnik s plodovi). Bolj verjetno gre za apotropejski kipec, ki z grotesknim izgledom in itifaličnostjo odvrča hudoben pogled in zavist. Podobne majhne plastike se najdejo tako v grobovih kot na naselbinah. Več jih je znanih iz vzhodnega Sredozemlja, kjer se zanje domneva poreklo iz helenističnih delavnic, morda v Aleksandriji.³⁴ Nekatere imajo podobno kot ptujski napet izraz in shiran videz s poudarjenimi rebri, ki morda namiguje na fizično propadanje, ki ga

34 Dunbabin in Dickie, »Invidia«, t. 2: b, 3: a, d.

povzroča zavist. So pa podobni kipci najdeni tudi v zahodnem delu imperija, v vojaških okoljih (Delbruck-Anreppen), na ladjah (Commachio) in v obrtniških delavnicah (Modena).³⁵



Slika 15: *Itifalični kipec (fotografija: arhiv PMPO).*

Po kontekstu je ptujskemu kosu najbližje primerek iz opekarske in lončarske delavnice v Modeni. Uporaba v delavnici se lepo sklada z navedbo Friniha (Phrynichus, *Praeparatio sophistica* 53.6-10), ki pravi, da obrtniki takšne kipece, (*pro*)*baskania*, obešajo v delavnicah, da hudobni pogledi ne bi pokvarili izdelkov.³⁶ Zanimivo – ptujski kipec ima na hrbtu grbo, ki je oblikovana kot izrastek za zanko, vendar brez predrtine. Ta niti ni bila potrebna, saj je bila predrta kar glava figure, očitno z namenom obešanja.

KERAMIČNI FALUS

Najdišče: Spodnja Hajdina - Mariborska cesta 68 (1999), najdeno v lončarski peči. Material: keramika, rdeč premaz. Mere: dolžina 6,6 cm. Hramba: ZVKDS. Objava: neobjavljeno.

35 Anreppen: Kühlborn, *Anreppen*, 13, sl. 12; Comacchio: Corti, »Il fascinum«, sl. 4; 3; Modena: *Modena dalle origini*, 344, sl. 345.

36 Elliott 2015–2017, vol. 2, 34. prim. tudi Dasen, »Probaskania«, 182, ki citira Poluksa (*Onomasticon* 7.108).

Če je pri kipcu iz Rabelčje vasi odlomljen falus, je na drugi strani Petovione, na Spodnji Hajdini bil najden prav odlomljen falus (slika 16). Ud je realistično oblikovan in dokaj velik, zaradi česar se zdi, da gre prej za del plastike kot za del posode.

Tudi v tem primeru gre za najdbo iz obrtnega obrata, iz zasutja lončarske peči. Pomembnost tega konteksta je dokaj ozka datacija: peči so bile opuščene in zasute v drugi polovici prvega stoletja.³⁷



Slika 16: Keramični falus (fotografija: Davorin Ciglar Milosavljević, arhiv ZVKDS CPA).

POSODA S FALUSOM

Najdišče: Ptuj, Rabelčja vas, Zdravstveni dom 1975, naselbinska plast. Material: keramika, rdeč premaz. Mere: ohr. d. 8,7 cm, rek. notranji premer na višini falusa 14 cm. Hramba: PMPO R69.460. Objava: neobjavljeno.

V Petovioni so poznali tudi posode, okrašene s falusi. Fragment ostenja take posode je bil najden v Rabelčji vasi (slika 17). Iz njega štrli kratek falus med dvema izboklinama, okrašenima z vbodi, ki očitno predstavljata skrotum. Od modnika izhajata na obe strani girlandi, okrašeni z vrezji, od katerih pa sta ohranjena le začetka. Odlomek je premajhen, da bi se dalo rekonstruirati obliko posode, prav tako ne obstaja natančna analogija. Sodimo lahko le,

³⁷ O najdišču in dataciji: Lubšina Tušek, »Hajdina«, 281–282.

da je bil falus apliciran na največjem obodu. Obraba rdečega premaza je lahko posledica rabe, pri kateri bi falus služil kot opora pri držanju.



Slika 17: Posoda s falusom (fotografija: Andrej Preložnik).

Falus se pojavlja kot okras na različnih tipih posod. Na nekaterih je funkcionalen (deluje kot izliv),³⁸ na drugih čisto ornamentalen. Zanimivo je njegovo pojavljanje na t. i. obraznih posodah. Na nekaterih so majhni falusi v profilu vključeni v prikaz obraza, se pa najdejo tudi take, ki so imele na eni strani upodobljen obraz, na drugi pa falus.³⁹ Pri ptujskem kosu zaenkrat ni mogoče z gotovostjo govoriti o čem takem, je pa zanimivo, da se identična tehnika izdelave in krašenja – apliciranje, zareze, vbodi – pojavlja tudi na obraznih posodah.⁴⁰

Vsekakor so tako posode s falusi kot obrazne posode, ki se jim v njihovi groteskni obliki prav tako pripisuje apotropajska moč, smiselni del jedilno-pivskega servisa, saj je tudi pojedina rizično okolje, v katerem so udeleženci lahko izpostavljeni zavistnemu pogledu.⁴¹

Posoda je bila izdelana iz običajne in kronološko neobčutljive lončarske mase, prav tako ne moremo natančneje datirati niti nasebnske plasti, v kateri je bil najdena.

ZAKLJUČEK

Kaj lahko povzamemo iz nanizanih podatkov?

V Petovioni so bila *fascina*, podobe falusa, splošno prisotne in upoštevane. Zelo verjetno so služili v prvi bojni črti v boju proti »hudobnemu očesu«

38 Npr. Vass, »Is that not Charming?«, sl. 5: 2. ; Döwner, Franziska. »Zwei außergewöhnliche«, 44–46.

39 Hederrnheim: Pfahl, »römischen Gesichtsgefäße«, npr. sl. 3/1, 6/13.

40 Pfahl, »römischen Gesichtsgefäße«, npr. sl. 7/16, 9/43, 65. Za Ptuj: Vomer Gojkovič, »Obrazne posode«, npr. sl. 3, 6, 7, T. 1.

41 Elliott, *Beware Evil Eye*, 21–23, z navedkom iz Psevdo-Arisotelove *Prob.Phys.* 20.34.

oziroma škodljivemu pogledu.⁴² Falusi so na naštetih predmetih varovali zelo različne osebe, stvari in prostore: otroke, konje in prevozna sredstva, pečat ali zapečateno vsebino, uporabne predmete, bivališča in njihove prebivalce, delavnice in njihove izdelke, prostor in skupnost.

Da so otroci posebno potrebni zaščite pred hudobnim pogledom, je vedenje, ki ga poznajo različne kulture. Rimljani v tem pogledu niso izjema. Študije vedno znova ugotavljajo, da so bili amuleti najdeni predvsem v otroških grobovih. Kar se mi zdi pri tem zanimivo, je dejstvo, da so amuleti, ki otrok očitno niso uspeli obvarovati za življenja, le-te spremljali kot pomemben, pogosto edini osebni pridatek, na poti v onostranstvo. Če naj vidimo v tem racionalno, zavestno odločitev (in ne le pokop v vsakdanji opravi), potem se zdi najbolj smiselna razlaga, da so v zagrobnem bivanju nanje prežale podobne nevarnosti kot na tem svetu.

Kot osebo varovalo se falusi pojavljajo v obliki različnih amuletov, ki so bili tukaj najdeni v grobovih ali na grobiščih. Lahko so bili samostojni obeski, lahko pa so bili eden od elementov amuleta. Pri slednjih lahko gre za lik znotraj enega predmeta ali za predmet znotraj niza večih (*crepundia*). So najrazličnejših oblik (realistični tridimenzionalni, shematizirani, reliefni v pogledu od spredaj ali v profilu iztolčeni iz pločevine, erigirani ali povešeni). Zanimivo je, da so med materiali, iz katerih so izdelani, zaenkrat zastopani takšni, ki jim je bila zanesljivo (zlato, jantar) oziroma verjetno (ekzotična fajansa) pripisana posebna moč. Res pa je, da z drugih najdišč poznamo tudi amulete iz »običajnejših« bron in kosti.

Iz bron so tudi preostali ptujski amuleti, ki pa jih lahko verjetno povežemo z zaščito konja, voza ali prostora. V vseh treh primerih gre za obeske. So različnih oblik, ob dveh enostavnih in zelo stiliziranih pa izstopa animaličen krilati falus kvalitetne izdelave.

S falusom sta okrašena tudi dva bronasta predmeta, namenjena praktični uporabi. V tem primeru predstavlja falus dodatno varovalo.

Na kamnitih spomenikih s falusom gre za sinkretizem Terminusa in Priapa. Herma ter oba reliefa so slogovno sicer različni, falus na njih pa predstavlja tako življenjsko energijo in rodovitnost kot obrambno silo, ki varuje mejo/območje in preganja škodljivce vseh vrst, vključno z zavistneži.

Keramični kipec sodi med podobe, ki so z grotesknostjo in faličnostjo štitele posebej ranljive stanove in obrti. Najverjetneje je podobnemu kipcu pripadal tudi odlomljen keramični falus. Oba predmeta sta bila odkrita na območju lončarske delavnice.

Za posodico s falusom zaenkrat ne moremo reči ničesar določenega, razen da je verjetno tudi pri tej podoba falusa vsaj deloma tudi apotropejske narave.

42 Aktualnost problematike je najbolj očitna iz znanega Plutarhovega »pogovora« na temo škodljivega pogleda, v katerem skuša znanstveno pojasnit sile, ki delujejo in zakaj so amuleti lahko učinkoviti. (Plutarh *Quaestiones Convivales*, 5,7).

Poreklo teh predmetov je podobno raznoliko kot predmeti sami. Gotovo so jih izdelovali tudi domači obrtniki, opazno eksotični izdelki pa so prihajali iz Italije in Akvileje (jantarni amuleti, krilati obesek), iz vzhodnega Sredozemlja (fajansni), iz zahodnih provinc (pečatna škatlica).

Datiramo jih lahko med prvo in tretje stoletje. Dokaj jasno zamejeni so amuleti v nizih, ki so značilni za prvo ali začetek drugega stoletja, podobno velja za obeske s konjske oprave in krilati tintinabulum. Nobenega predmeta ne moremo datirati v čas po tretjem stoletju. Z nastopom krščanstva upodobitve falusov izgubijo varovalni pomen in ostanejo načeloma le še obscene podobe, vredne preganjanja.

ZAHVALA

Pri zbiranju gradiva, s posredovanjem fotografij in s strokovnimi komentarji so mi prijazno pomagale: Valerija Lešnik, Mojca Vomer Gojkovič, Aleksandra Nestorović, Iva Ciglar (vse Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož), Marija Lubšina Tušek (ZVKDS-CPA, Ptuj), Barbara Porod (Universalmuseum Joanneum, Gradec) in Ana Kovačič. Vsem najlepša hvala!

Andrej Preložnik
Univerza na Primorskem
andrej.preloznik@upr.si

BIBLIOGRAFIJA

- Abramić, Mihovil. *Poetovio, vodnik po muzeju in stavbnih ostankih rimskega mesta*. Ptuj: Muzejsko društvo, 1925.
- Abramić, Mihovil. »Archäologische Funde in Pettau.« *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 17, Beiblatt (1914): 87–150.
- Brandt, Elfriede, Antje Krung, Wendula Gercke in Evamaria Schmidt. *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen. Band 1, Staatliche Münzsammlung München. Teil 3, Gemmen und Glaspasten der römischen Kaiserzeit sowie Nachträge*. München: Prestel, 1972.
- Bratanič, Rudolf. »Nove najdbe iz Ptuja.« *Arheološki vestnik* 5.2 (1954): 361–376.
- Breščak, Danilo. *Antično bronasto posodje Slovenije*. Situla 22.1. Ljubljana: Narodni muzej, 1982.
- Brives, Anne-Laure. »Une inhumation d'enfant privilégiée du Centre-Ouest de la Gaule: la sépulture 343 de la nécropole des Dunes à Poitiers (Vienne).« *Antiquités nationales* 39 (2008): 161–171.
- Calvi, Marina Carina. *Le ambre romane di Aquileia*. Aquileia: Associazione nazionale per Aquileia, 2005.
- Chinelli, Rita. »Gegen den Bösen Blick... – Ein Goldamulett aus Wien 1, Am Hof.« *Fundort Wien: Berichte zur Archäologie* 13 (2010): 76–103.

- Cianfriglia, Laura in Alessio De Cristofaro. »I crepundia dalla Tomba 37 della necropoli di Castel Malnome: usi funerari e rituali magici.« V: *Contesti magici = Contextos mágicos*, ur. Marina Piranomonte in Francisco Marco Simón, 233–245. Rim: De Luca, 2012.
- Corti, Carla. »Il fascinum e l'amuletum. Tracce di pratiche magico-religiose in alcuni insediamenti rurali del Modenese e del Reggiano.« *Pagani e Cristiani. Forme e attestazioni di religiosità del mondo antico in Emilia* 1 (2001): 69–85.
- Dasen, Véronique. »Les amulettes d'enfants dans le monde gréco-romain.« *Latomus* 62.2 (2003): 275–289.
- Dasen, Véronique. »Probaskania: amulets and magic in antiquity.« V: *The Materiality of Magic*. Morphomata 20, ur. Dietrich Boschung in Jan Bremmer, 177–204. Paderborn: Wilhelm Fink, 2015.
- Deschler-Erb, Eckhard in Dragan Božič. »A Late Republican Bone Pendant from the Münsterhügel in Basel (CH).« *Instrumentum* 15 (2002): 39–41.
- Döwner, Franziska. »Zwei außergewöhnliche Keramikgefäße aus dem Vicus von Mamer-Bertrange.« *Empreintes* 4 (2011): 42–49.
- Dunbabin, Katherine M. C. in M. Dickie. »Invidia rumpantur pectora.« *Jahrbuch für Antike und Christentum* 26 (1983): 7–37.
- Elliott, John H. *Beware Evil Eye: The Evil Eye in the Bible and the Ancient World*. Vol. 2: *Greece and Rome*. Eugene: Cascade Books, 2016.
- Elworthy, Frederick Thomas. *The Evil Eye: An Account of this Ancient and Widespread Superstition*. London: John Murray, 1895.
- Engemann, Josef. »Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike.« *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18 (1975): 22–48.
- Eterović Borzić, Anamarija in Bersilav Štefanac, *Antičko staklo: Katalog stalnog postava Muzeja antičkog stakla u Zadru*. Zadar: Muzej antičkog stakla, 2021.
- Furger, Alex R., Maya Wartmann in Emilie Riha. *Die römischen Siegelkapseln aus Augusta Raurica*. Forschungen in Augst 44. Augst: Römermuseum, 2009.
- Gagetti, Elisabeta. »*locum in deliciis ... sucina optinent*. Le ambre di Aquileia e di Spalato.« V: *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana*, ur. Maurizio Buora, 135–161. Udine: Fondazione Cassamarca, 2007.
- Harl, Friederike in Ortoff Harl. *Ubi erat lupa*. Podatkovna baza. <http://lupa.at/>
- Hoffiller, Viktor in Balduin Saria. *Antike Inscriften aus Jugoslawien (AIJ)* Zagreb: Narodne novine, 1938.
- Humer, Franz in Gabrielle Kremer, ur. *Götterbilder – Menschenbilder: Religion und Kulte in Carnuntum*. Wien: Amt der NÖ Landesregierung, Abt. Kultur und Wissenschaft, 2011.
- Istnič, Janka. *Poetovio, zahodna grobišča I, II: grobne celote iz Deželnega muzeja Joanneuma v Gradcu*. Katalogi in monografije 32, 33. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1999–2000.
- Jahn, Otto. »Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten.« *Berichte über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften Leipzig* (1855): 28–110.
- Katalog Schloss Eggenberg*. Schild von Steier 22. Graz: Universalmuseum Joanneum, 2009.
- Kaufmann-Heinimann, Annemarie. *Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica*. Die römischen Bronzen der Schweiz 1. Mainz am Rhein: P. von Zabern, 1977.
- Kovač, Damir in Remza Koščević. *Falusom protiv uroka*. Zagreb: Muzej grada Zagreba, 2003.
- Kühlborn, Johann – Sebastian. *Anreppen, Stadt Delbrück, Kreis Paderborn*. Römerlager in Westfalen 4. Münster: Altertumskommission für Westfalen, 2009.

- Lubšina Tušek, Marija. »Hajdina, prazgodovinski in rimski arheološki kompleks.« *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, letno poročilo 1999* (2001): 280–284.
- Mardešič, Jagoda. »Jantar.« V: *Longae Saloniae*, ur. Emilio Marin, 175–200. Split: Arheološki muzej, 2002.
- Mikl Curk, Iva. *Poetovio I*. Katalogi in monografije 13. Ljubljana: Narodni muzej, 1976.
- Modena dalle origini all'anno Mille : studi di archeologia e storia. Modena: Panini, 1988.
- Musco, Stefano, Lorenzo Petrassi in Stefano Pracchia, ur. *Luoghi e paesaggi archeologici del suburbio orientale di Roma*. Roma: Baioni Stampa, 2011.
- Parker, Adam. »A Marble Relief of the 'All-Suffering Eye' in Woburn Abbey.« *Lucerna* 58 (2020): 6–9.
- Pfahl, Stefan. »Die römischen Gesichtsgefäße von Nida-Heddernheim.« *Xantener Ber.* 13 (2003): 173–196.
- Pichlerová, Magda. *Gerulata Rusovce: rimske pohrebisko II*. Bratislava: Osveta, 1981.
- Schmidtová, Jaroslava in Matej Ruttkay. »Das langobardische Gräberfeld von Bratislava-Rusovce.« V: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.*, ur. Jan Bemann in Michael Schmauder, 377–398. Bonn: 2008.
- Seligmann, Siegfried. *Der böse Blick und Verwandtes*. Berlin: Hermann Barsdorf, 1910.
- Спасић-Ђурић, Драгана. »Фалички мотиви из Виминацијума.« *Гласник Српског археолошког друштва* 24 (2008): 121–174.
- Спасић-Ђурић, Драгана. »Крепундије (сепундије) из Виминацијума.« *Зборник Народног музеја - Археологија XXV-1* (2021): 201–237.
- Tušek, Ivan. »Arheološka zaščitna izkopavanja na prizidku h ginekološko porodnem oddelku Splošne bolnišnice dr. Jožeta Potrča na Ptuju v letih 1989 do 1991.« V: *Zbornik Splošne bolnišnice dr. Jožeta Potrča Ptuj*, 55–72. Ptuj: Splošna bolnišnica dr. Jožeta Potrča.
- Vass Lóránt. »Is that not Charming? Fascinum in Aquincum – Protection against Evil Eye. Phallic Amulets in a Roman City.« *Budapest Régiségei* 49 (2016): 63–87.
- Vomer Gojkovič, Mojca. »Življenje v rimski lončarsko-opekarski delavnici.« V: *Zbornik Splošne bolnišnice dr. Jožeta Potrča Ptuj 1874-2004*, 81–91. Ptuj: Splošna bolnišnica dr. Jožeta Potrča.
- Vomer Gojkovič, Mojca. »Obrazne posode iz Petovione.« *Histria antiqua* 19 (2010): 221–232.
- Vomer Gojkovič, Mojca in Ivan Žižek, *Rimski vsakdan v Petovionii*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2008.
- Whitmore, Alicia. »Fascinating Fascina: Apotropaic Magic and How to Wear a Penis.« V: *What Shall I Say of Clothes? Theoretical and Methodological Approaches to the Study of Dress in Antiquity*, ur. Megan Cifarelli in Laura Gawlinski, 47–65. Boston: Archaeological Institute of America, 2017.
- Whitmore, Alicia. »Phallic Magic: A Cross Cultural Approach to Roman Phallic Small Finds.« V: *Material Approaches to Roman Magic : Occult Objects and Supernatural Substances*, ur. Adam Parker in Stuart McKie, 17–31. Oxford: Oxbow, 2018.
- Whitmore, Alissa. »Egyptian faience flaccid phallus pendants in the Mediterranean, Near East, and Black Sea regions.« V: *Un-Roman Sex: Gender, Sexuality, and Lovemaking in the Roman Provinces and Frontiers*, ur. Tatiana Ivleva in Rob Collins, 310–345. London: Routledge, 2020.
- Zaninović, Joško. »Privjesci s rimske ikonjaničke opreme iz Burnuma.« *Histria Antiqua* 18/2 (2009): 283–290.

POVZETEK

Fascinum, magični falus, ni le najpogostejše sredstvo za odvrčanje zlonosnega pogleda in zavisti, ampak se tudi pojavlja v najrazličnejših oblikah. Tako je tudi na Ptuju, kjer ga srečujemo v raznih izvedbah in kombinacijah - od amuletov in nakita, do upodobitev na uporabnih predmetih in kipih. Falusi so na naštetih predmetih varovali zelo različne osebe, stvari in prostore: otroke, konje in prevozna sredstva, pečat ali zapečateno vsebino, uporabne predmete, bivališča in njihove prebivalce, delavnice in njihove izdelke, prostor in skupnost. Kot osebo varovalo se pojavljajo v obliki različnih amuletov, ki so lahko bili samostojni obeski, lik znotraj enega predmeta ali za predmet znotraj niza večjih (*crepundia*). Med materiali, iz katerih so izdelani, so na Ptuju zaenkrat zastopani takšni, ki jim je bila zanesljivo (zlato, jantar) oziroma verjetno (fajansa) pripisana posebna moč. Po grobnih kontekstih so jih v Petovijoni nosili predvsem otroci. Iz bronu so preostali ptujski amuleti različnih oblik, ki jih lahko verjetno povezujemo z zaščito konja, voza ali prostora. S falusom sta okrašena tudi dva bronasta predmeta, namenjena praktični uporabi. V tem primeru predstavlja falus dodatno varovalo. Na kamnitih spomenikih s falusom gre za sinkretizem Terminusa in Priapa. Herma ter oba reliefa so slogovno sicer različni, falus na njih pa predstavlja tako življenjsko energijo in rodovitnost kot obrambno silo, ki varuje mejo/območje in preganja škodljivce vseh vrst, vključno z zavistneži. Keramični kipec sodi med podobe, ki so z grotesknostjo in faličnostjo ščitile posebej ranljive stanove in obrti. Podobnemu kipcu je lahko pripadal tudi odlomljen keramični falus. Oba predmeta sta bila odkrita na območju lončarske delavnice. Za posodico s falusom zaenkrat ne moremo reči ničesar določenega, razen da je verjetno tudi pri tej falus vsaj deloma apotropijske narave.

Poreklo teh predmetov je podobno raznoliko kot predmeti sami. Gotovo so nekatere izdelali domači obrtniki, opazno eksotični izdelki pa so prihajali iz Italije in Akvileje (jantarni amuleti, krilati obesek), iz vzhodnega Sredozemlja (fajansni), iz zahodnih provinc (pečatna škatlica). Datiramo jih lahko med prvo in tretje stoletje. Dokaj jasno zamejeni so amuleti v nizih, ki so značilni za prvo ali začetek drugega stoletja, podobno velja za obeske s konjske oprave in krilati *tintinabulum*.

Ključne besede: falus, amulet, hudobni pogled, zavist, rimska doba, arheologija, Ptuj

SUMMARY

Medicus invidiae: The *Fascina* of Poetovio and Their Use

Fascinum, the magical phallus, is the most common device for averting the evil eye and envy, and as such it occurs in a variety of forms. This may also be observed in Ptuj (ancient Poetovio), where the *fascinum* may be encountered in various renditions and combinations - from amulets and jewelry to pictorial representation on practical objects and statues. The phalli on such objects guarded a variety of persons, things, and places: children, horses and vehicles, seals or sealed contents, practical objects, habitations and their inhabitants, workshops and their products, space and community. As personal protection, they take the form of amulets, which could be pendants in their own right, figures within an object, or parts of a cluster (*crepundia*). Of the materials used for their

production, Ptuj has so far yielded those which were certainly (gold, amber) or probably (faience) credited with special powers. Judging by the grave contexts, they were worn in Poetovio primarily by children. The rest of the many-shaped Ptuj amulets, which may be associated with the protection of a horse, a cart, or a space, are made of bronze. The phallus is also used to decorate two bronze objects intended for practical use: in those cases it represents an additional precaution. The stone monuments with a phallus represent the syncretism of Terminus and Priapus. While the herm and the two reliefs differ in style, the phallus depicted always represents vital energy and fertility, as well as a protective force guarding a certain boundary or area and driving away all forms of malevolence, including envious people. The ceramic statuette belongs among the images which protected through their grotesque and phallic qualities those estates and crafts which were particularly vulnerable. The broken-off ceramic phallus may have belonged to a similar statuette: both objects were found on the site of a pottery workshop. The bowl with a phallus has so far defied a definite interpretation, but there, too, the phallus seems to be at least partly apotropaic.

The origins of the objects are as varied as the objects themselves. While some of them must have been crafted by local craftsmen, there are also noticeably exotic products hailing from Italy and Aquileia (amber amulets, a winged pendant), from the eastern Mediterranean (faience), or from the western provinces (a seal box). They may be dated between the 1st and 3rd centuries. More narrowly delimited are the amulets in clusters, which are typical of the 1st or early 2nd centuries; the same applies to the pendants from horse gear and the winged *tintinnabulum*.

Keywords: phallus, amulet, evil eye, envy, Roman Age, archaeology, Ptuj